

POJAM SEKULARNOG SVETOG - DOPRINOS RONALDA DWORKINA RASPRAVI O RELIGIJI I RELIGIJSKIM PRAVIMA U SAVREMENIM DRUŠTVIMA

Dželaludin HODŽIĆ

Pravni fakultet Univerziteta u Sarajevu
Obala Kulina Bana 7, 71 000 Sarajevo
e-mail: dzalaludin@gmail.com

ABSTRACT

U radu se predstavlja doprinos koji Ronald Dworkin, posebno kroz sintagmu sekularnog svetog, nudi u razumijevanju odnosa religije i religijske argumentacije u sekularnom društvu. Dworkin koncept sekularnog svetog, odnosno, njegovo razumijevanje nudi i razvija još u djelu *Life's Dominion*, kojim se početkom devedesetih godina prošlog stoljeća uključuje u raspravu o abortusu i eutanaziji zakoračujući time u bioetički diskurs. Sekularno razumijevanje svetog posebno dolazi do izražaja u Dworkinovom posljednjem, posthumno objavljenom djelu *Religion Without God* u kojem se razaznaje poseban napor koji autor ulaže u pravcu filozofskopravnog razumijevanja i ustavnog uređenja svjetonazorski pluralnih savremenih društava. U tom naporu razaznaju se temelji Dworkinove filozofije prava izraženi u pojmovima interpretacije i integriteta u metodolško-epistemološkom smislu (ustavna dimenzija religijskih prava) i pojmovima autonomije i dostojanstva u aksiološkom pogledu (filozofskopravno utemeljenje rasprave).

Ključne riječi: Religija, Bog, sekularno sveto, opća i posebna prava

SECULAR SACRED: A CONTRIBUTION OF RONALD DWORKIN TO THE DEBATE ON RELIGION AND RELIGION RIGHTS IN CONTEMPORARY SOCIETIES

This paper presents and analysis the contribution of Ronald Dworkin, especially with the concept of Secular Sacredness, to the debate and understanding of relationship of Religion and religion rights in secular society. Secular understanding of Sacredness, after his *Life's Dominion*, comes to fore in Dworkin's last, posthumously published book, *Religion Without God*. In this

effort, the foundations of Dworkin's philosophy of law are expressed in the terms of interpretation and integrity in the methodological-epistemological sense (the constitutional dimension of religious rights) and the terms of autonomy and dignity in the axiological view (philosophical foundation of the discussion).

Keywords: Religion, God, Secular Sacredness, General and Special Rights

1.0 Osnovne odrednice Dworkinove filozofije prava

U širem obzoru Dworkinova¹ filozofskopravna misao predstavlja sekulariziranu verziju prirodnog prava, koja se, u nastojanju racionalnog utemeljenja, razvija od prosvjetiteljstva. U tom smislu Dworkinov doprinos nastavlja se i naslanja na naslijeđe Kanta i Hegela, dok se među savremenim nastavljačima takve intelektualne tradicije ističe filozof prava Robert Alexy (Barišić, 2013:343). Ključni pojmovi Dworkinove filozofije prava svakako su pojmovi interpretacije i integriteta koji se ovdje kratko predstavljaju jer su značajni i za

1 Ovdje tek nekoliko crtica iz bogate biografije Ronalda Dworkina: Preminuo je 14.2.2013. godine u 82. godini života. Od 1962. predavao na Pravnom fakultetu Univerziteta u Yaleu, gdje je postao nositelj katedre za pravne znanosti Wesley N. Hohfeld. Na preporuku i uz zagovor Herberta L. A. Harta imenovan je 1969. za profesora filozofije prava u Oxfordu. Kada je penzionisan 1998, preuzeo je katedru za pravne znanosti na London University College. Od 1975. predavao je pravo i filozofiju na Univerzitetu New York. Držao je predavanja također na univerzitetima Harvard, Stanford i Princeton. Bio je urednik časopisa *Ethics* i jedan od vodećih članova Demokratske stranke u Sjedinjenim Državama. Član je Američke akademije znanosti i umjetnosti te Britanske akademije. Dobitnik je više nagrada, među kojima se ističu nagrada Niklasa Luhmanna dodijeljena 2006. Sljedeće, 2007. bio je dobitnik Holbergove međunarodne nagrade, svojevrsne »Nobelove nagrade« za humanističke i društvene znanosti, pravo i teologiju, koju je dodijelila norveška vlada za »njegovo pionirsko djelo svjetskoga utjecaja«. Predsjednik Republike Italije dodijelio mu je 2012. nagradu Balzan za pravnu znanost u Palači Quirinale u Rimu za »fundamentalne prinose pravnoj znanosti obilježene iznimnom originalnošću i jasnoćom mišljenja u trajnoj i plodonosnoj interakciji s etičkim i političkim teorijama i pravnim praksama«. Univerzitet Buenos Aires proglasio ga je 2011. počasnim doktorom uz isticanje njegove »neumorne« odbrane vladavine prava, demokracije i ljudskih prava. Kako danas, nažalost, uspjeh pa i u društvenim i humanističkim znanostima težimo izraziti rangiranjem i kvantitativnim pokazateljima, vrijedno je spomenuti da se prema istraživanju koje je proveo Fred R. Shapiro, Dworkin bilježi kao drugi najviše citirani američki pravni znanstvenik 20. st. (Kratki izvod iz biografije sačinjen prema: Barišić, Pavo (2013.): *Ronald Myles Dworkin (1931-2013), Filozofka istraživanja*, God.33, 2:343-350

razumijevanje rasprave o svjetonazorskom i religijskom pluralizmu i religijskim pravima i slobodama.

Dworkinova teorija određuje se izrazom tumačenjska ili interpretativistička teorija prava, a samog Dworkina smatra se utemeljiteljem te orijentacije. Idejno je taj pravac filozofije prava srodan s filozofijskom hermeneutikom koju su razvili Martin Heidegger, naročito njegov nastavljatelj Hans-Georg Gadamer, naslanjajući se na fenomenologiju Edmunda Husserla (Barišić, 2013:344).

Ovdje se radi o interpretaciji koja je stvaralački usmjerena, kojom se pravnoj praksi nameće cilj kako bi se od tumačenog primjera izgradio paradigmatički primjer (Dworkin, 2003:64) koji ujedno opravdava nastavak prakse. U izgradnji stvaralačke interpretacije, ista se stavlja u širi kontekst u filozofskoj tradiciji. Dworkin tako stvaralačku interpretaciju prava stavlja nasuprot Diltheyevoj koncepciji razumijevanja (*verstehen*) koja se razumije kao konverzijska interpretacija (Dworkin, 2003:63,453).

Izgradnjom interpretacijskog pojma prava Dworkin poduzima oštru kritiku pravnog pozitivizma prema kojem je pravo prosta činjenica, uvjeren da takvo razumijevanje vodi paralizi mišljenja. Ako je pravo tek činjenica, ne bi bila moguća sporenja o pravu, kojima ipak svjedočimo, čime se potvrđuje kako je riječ o teorijskom neslaganju, odnosno, neslaganju o kriterijima pravičnosti (Zdravković, 2015:92).

Ponešto pojednostavljeno prikazano, jezgro pozitivizma podrazumijeva da je pravo sve ono i samo i jedino ono što subjekt, koji je opunomoćen za donošenje takvih odluka, prihvati kao pravo. Drugim riječima, prema takvom gledištu koje u anglosaksonskom svijetu reprezentiraju J. Austin i H.L.A. Hart, a u Evropi Hans Kelsen, pravo se razumije kao zatvoren sistem kvalitativno homogenih pravila, koja se međusobno razlikuju samo hijerarhijski. Takav sistem govori šta pravo jeste u potpunosti zanemarujući ono što bi pravo trebalo biti. Tim se dolazi do nepremostivog jaza između prava i morala.

Različite situacije ipak anuliraju tek prividnu prednost pravnog pozitivizma, koja se ogleda u preglednosti i predvidljivosti. Posebno se među takvim situacijama ističu tzv. pravne praznine, odnosno, situacije koje zakonodavac nije predvidio.²

Prema pravno pozitivističkom uvjerenju sudac/zakonodavac takve situacije rješava diskrecijom.

2 Ovdje se može primijetiti kako u biotehnoškoj epohi takvim situacijama praktično svakodnevno svjedočimo.

Upravo je diskrecija mjesto začetka Dworkinove kritike pozitivizma. Riječ je, prema Dworkinu, o naivnosti. Pri tome ne negira mogućnost spora o pravu, ali naglašava da taj spor nije empirijski nego teorijski: upotreba prava, naime, uvijek je interpretativni/tumačenjski projekat, koji svaki put iznova otkriva šta je pravo, a ne traži pravo koje već jest (Hodžić, 2019:337).

Dworkin je svjestan široko postavljenog pojma tumačenja i različitih skepsi u vezi sa tako koncipiranim pojmom (Dworkin, 2003:86-94), ali naglašava kako je značaj interpretacijskog pristupa upravo u odsustvu apologetskih pozicija, štaviše u neslaganju koje treba da rezultira otkrivanjem onog pogleda o najznačajnijim pitanjima koji odražava konsenzus, odnosno, „(...) koji se najbolje slaže sa ubjeđenjima koje svi zajedno ili grupno, imamo i zadržavamo o najboljoj oceni prakse koju dijelimo.“ (Dworkin, 2003:96).

Takvo, široko shvaćeno tumačenje, koordinate ima u pravnim principima i pravnim pravilima. Riječ je o distinkciji koja omogućava ravnotežu u postupku tumačenja i primjene prava. Dok principi, s jedne strane, predstavljaju legitimacijsku osnovu, omogućavajući smisao posebno u slučajevima pravnih praznina, pravna pravila, opet, iako predstavljaju i primjenu principa, predstavljaju stabilnu tačku iz koje je otežana proizvoljnost u tumačenju (Franeta, 2015:111).³

U toj ravnoteži između tumačenja i primjene, smisla i precedenta, ocrtava se dijaloški proces koji još jednom ukazuje na Dworkinovo oslanjanje na širu filozofsku hermeneutiku koja tumačenje vidi kao nadgradnju na postojeća obavezna pravila (Franeta, 2015:114). Takvo gledište utemeljeno je svakako u Gadamerovoj poziciji prema kojoj samorazumijevanje (tumačenje) i iskustvo (praksa, precedent) teže sporazumijevanju, odnosno, tački u kojoj različite strane nalaze isti smisao (Franeta, 2015:114). U Dworkinovom razumijevanju, pravo se interpretira kao – da je konzistentno, pri čemu se ima na umu pravni diskurs koji je po svojoj naravi usmjeren na cjelinu. Rezultat interpretacije tako je načelno konzistentno razumijevanje prava iako je očito, s druge strane, da ono to nije (Svetlič, 2004:412). Ipak, takvo pravo nije umišljaj, iluzija ili prevara. Njegov specifično ontološki status izražen je u sintagmi kao – da. Prema A. Kojèvu kao – da nije

3 O pravnim principima, njihovom značenju i upotrebi: Šarčević, Edin (ur.) (2014.): *Pravni principi*, Fondacija Centar za javno pravo, Sarajevo

ni istinito ni neistinito već ono što: „(...) čovjek može živjeti svojim ljudskim životom, kao – da je ono što tvrdi istinito“. (Kojève, 1976:117, prema Svetlič, 2004:413). Drugim riječima, što može funkcionirati u čovjekovu životu kao ishodište orijentacije „(...) bez mogućeg dokazivanja „istinitosti“ istog.“ (Svetlič, 2004:413).

2.0 Religija bez Boga: Sekularno sveto - metafizičke osnove

Prethodno ocrtano razumijevanja prava proizlazi iz moralno-etičke osnove na kojoj se zasniva i Dworkinovo sudjelovanje u raspravi o religijskim pravima i slobodama. Ta rasprava se odvija u uvjetima svjetonazorskog pluralizma, posebno u kontekstu ustavne arhitekture moderne demokratske, liberalne države, u onome što će Habermas nazvati dvosmjernim procesom učenja vjerujućih i nevjerujućih građana (Habermas, 2009:126).

Šta bi, dakle, trebalo smatrati religioznim stavom, pita se Dworkin i nastoji ponuditi apstraktno i ekumensko objašnjenje. Religiozni stav prihvata potpunu, nezavisnu realnost vrijednosti. Taj stav prihvata objektivnu istinu dvaju ključnih sudova o vrijednosti. Prvi podrazumijeva da ljudski život ima objektivni značaj ili važnost. Svaka osoba ima urođenu i neizbježnu odgovornost da pokuša da svoj život proživi uspješno: to znači da živi dobro, prihvatajući etičke obaveze prema sebi kao i moralne obaveze prema drugima, ne samo ako to slučajno smatramo važnim nego zato što to jeste važno, mislili mi tako ili ne (Dworkin, 2013:10).

Ideju života kao sekularnog svetog Dworkin uvodi i brani još početkom devedesetih godina, tačnije, 1993. godine u svom djelu *Life's Dominion (Nepovredivost života)*, kojim zakoračuje u bioetičku raspravu o abortusu i eutanaziji. Drugi podrazumijeva da ono što zovemo „prirodom“ – univerzum kao cjelina i svi njeni dijelovi – nije samo činjenica nego i nešto samo po sebi uzvišeno, nešto intrinzične vrijednosti i čudesnosti. Zajedno, ova dva sveobuhvatna vrijednosna suda označavaju inherentnu vrijednost obje dimenzije ljudskog života: biološke i biografske. Za mnoge ljude religija obuhvata mnogo više od te dve vrijednosti: za mnoge teiste ona obuhvata obavezu obožavanja, naprimjer. Ali za Dworkina – stav o intrinzičnom smislu života i intrinzičnoj ljepoti prirode – paradigme su potpuno religioznog stava prema životu. Ovo nisu uvjerenja koja se mogu izolovati od ostatka nečijeg života. Ona zahvataju čitavu ličnost. Ona prožimaju iskustvo: rađaju ponos, kajanje i oduševljenje (Dworkin, 2013:11-13). Iskustvo

numinoznog, reći će Dworkin referirajući se na Rudolfa Ottoa, imaju i ljudi čija vjera/svjetonazor ne uključuje u sebi osobnog Boga (Dworkin, 2013:19-20).

Religiozni stav odbacuje naturalizam, što je jedan od naziva za vrlo popularnu metafizičku teoriju da ništa nije stvarno osim onoga što se može proučavati prirodnim znanostima, uključujući i psihologiju. To jest, ne postoji ništa što nije ni materija ni um; u osnovi, ne postoji nešto kao što je dobar život, ili pravda, ili okrutnost, ili ljepota. Richard Dawkins govori u ime naturalista kada kaže da znanstvenici s pravom odgovaraju ljudima koji, kritikujući naturalizam, obavezno citiraju Hamleta: „E moj Horacije, ima mnogo stvari između neba i zemlje o kojima tvoja filozofija i ne sanja“. „Da“, odgovara Dawkins, „ali radimo na tome.“ (Dworkin, 2013:13).

Neki naturalisti su nihilisti: oni tvrde da su vrijednosti samo iluzije. Drugi naturalisti prihvataju da u nekom smislu vrijednosti postoje, ali ih definiraju tako da im negiraju svako nezavisno postojanje: predstavljaju ih potpuno zavisnim od čovjekovih misli ili reakcija. Kažu, naprimjer, da opisivanje nečijeg ponašanja kao dobrog ili ispravnog zapravo znači samo da bi život za mnoge ljude bio prijatniji ako bi se svi tako ponašali. Ili da reći kako je neka slika lijepa znači samo da ljudi uživaju dok je gledaju.

Nemoguće je ne povjerovati u osnovne matematičke istine i, kada ih shvatimo, u zapanjujuće složene istine koje su matematički dokazane. Ali ne možemo da dokažemo ni te osnovne istine, niti metode matematičkog dokazivanja izvan matematike. Smatramo da nam za to nije potrebna nikakva nezavisna potvrda: znamo da imamo urođenu sposobnost za logiku i matematičku istinu. Ali kako znamo da imamo tu sposobnost? Samo zato što formiramo uvjerenja u ovim oblastima kojih jednostavno ne možemo, koliko god se trudili, da se odrekemo. Slijedi da onda sigurno imamo tu sposobnost (Dworkin, 2013:16-17).

Možemo reći: mi na kraju prihvatamo svoju najosnovniju znanstvenu i matematičku sposobnost kao stvar vjere. Religiozni stav insistira da na kraju prihvatimo naše vrednosti na isti način: također kao stvar vjere. Tu se javlja jedna zapanjujuća razlika. Imamo općeprihvaćene standarde dobrog znanstvenog argumenta i validnog matematičkog dokaza; ali nemamo općeprihvaćene standarde moralnog ili nekog drugog promišljanja vrijednosti. Naprotiv, možemo se oštro sporiti o dobroti, pravu, ljepoti i pravdi. Da li to znači da imamo vanjsku potvrdu

naših sposobnosti za znanost i matematiku, koja nam nedostaje na polju vrijednosti? (Dworkin, 2013:17).

Ne, zato što međusobni sporazum ne predstavlja vanjsku potvrdu ni u jednom domenu. Principi znanstvenog metoda, uključujući i neophodnost međusobne potvrde posmatranja, opravdani su samo znanošću koju su ti metodi proizveli. Drugim riječima, sve u znanosti, uključujući značaj zajedničkog posmatranja, stoji zajedno: ne oslanja se ni na šta izvan same znanosti. Logika i matematika su opet drugačije. Konsenzus o validnosti složenog matematičkog argumenta nipošto ne dokazuje tu validnost. Šta bi bilo da – nezamislive li strahote – ljudski rod prestane da se slaže oko validnosti matematičkih ili logičkih argumenata? Pao bi u nepovratnu propast, ali niko ne bi imao dobrog razloga da sumnja kako je pet plus sedam jednako dvanaest. Vrijednost je opet drugačija. Ako je vrijednost objektivna, onda je konsenzus o konkretnom vrijednosnom sudu irelevantan za njegovu istinitost ili bilo čiju odgovornost da ga smatra istinitim, a iskustvo pokazuje, šta god o tome mislili, da ljudski rod može da preživi velika neslaganja o moralnoj, etičkoj ili estetskoj istini. Za religiozni stav, neslaganje je sporedno. Drugim riječima ono samorazumljivo, ne pojavljuje se u čistom obliku i o njemu valja govoriti kako bi se izbjegla zloupotreba pojma dobra i njegovo ekskluzivističko tumačenje (Spaeman, 2008:7-8).

Dworkin potvrđuje da religiozni stav konačno počiva na vjeri. To prije svega da bi istakao kako su znanost i matematika na isti način pitanja vjere. U svakom domenu prihvatamo osjećaj, neizbježno ubjeđenje, a ne blagoslov neke nezavisne potvrde kao konačnog arbitra onoga u šta imamo pravo da odgovorno vjerujemo (Dworkin, 2013:19). Ova vrsta vjere nije samo pasivno prihvatanje konceptualne istine da ne možemo opravdati našu znanost ili našu logiku ili naše vrijednosti bez pozivanja na znanost, logiku ili vrijednost. To je pozitivna potvrda realnosti ovih svjetova i našeg uvjerenja da iako svaki naš sud može biti pogrešan, mi imamo pravo da ga smatramo istinitim, ukoliko smo ga dovoljno odgovorno promislili (Dworkin, 2013:20).

3.0 Etički ispred dogmatskog plana

Središte argumentacije je sljedeće: konvencionalne, teističke religije koje većina nas poznaje – judaizam, kršćanstvo i islam – imaju dva dijela: znanstveni ili dogmatski dio i vrijednosni ili etički dio. U dogmatici se pronalaze odgovori na važna pitanja o postanku i historiji kosmosa, porijeklu ljudskog života i tome ima li ljudi ili života poslije smrti. Taj dio tvrdi da je svemoguć i sveznajući Bog stvorio kosmos,

da On sudi o ljudskom životu, garantuje život poslije smrti i uslišava molitve (Dworkin, 2013-23-25).

Naravno, kaže Dworkin, ne misli se da ove religije nude ono što smatramo znanstvenim argumentima za postojanje Boga. Radi se o tome da ovaj dio mnogih religija nudi objašnjenja nekih činjeničnih stvari, historijskih i današnjih uzroka i posljedica. Neki vjernici brane ove tvrdnje argumentima koje smatraju naučnim; drugi govore kako njih podupire vjera ili dokazi iz svetih spisa. Dworkin ih sve nazivam naučnim u pogledu njihovog sadržaja, a ne u pogledu njihove odbrane (Dworkin, 2013:23).

Vrijednosni dio konvencionalne teističke religije nudi mnoge stavove o tome kako ljudi treba da žive i šta treba da vrednuju. Neki od njih su božanski uslovljeni, to jest oslanjaju se na pretpostavku Boga i nemaju smisla bez nje. Božanski uslovljeni stavovi propisuju dužnost obožavanja, molitve i poštovanja boga u koga ta religija veruje. Ali druge religijske vrijednosti nisu u tom smislu pobožne: one su makar formalno nezavisne od Boga. Ove dvije paradigmatičke religijske vrijednosti koje su identificirane u tom smislu su nezavisne. Religiozni ateisti ne veruju u Boga, pa samim tim odbacuju nauku konvencionalnih religija i pobožne obaveze, poput dužnosti ritualnog obožavanja, odnosno, obredoslovnih obaveza. Istovremeno, prihvataju da je objektivno značajno kako čovek živi svoj život i da svako ima urođenu, neotuđivu etičku odgovornost da pokuša da živi što je bolje moguće u okviru datih mogućnosti. Oni prihvataju da priroda nije samo skup nagomilanih čestica u vrlo dugoj historiji, već nešto intrinzično čudesno i divno (Dworkin, 2013:28).

Znanstveni dio konvencionalnih religija ne može da bude temelj vrijednosnog dijela jer su – u najkraćem – ove dvije stvari konceptualno nezavisne. To je jedna od temeljnih Dworkinovih poruka. Ljudski život ne može imati nikakav značaj ili vrijednost samo zato jer postoji milosrdni Bog. Vasiona ne može da bude intrinzično prekrasna samo zato što je stvorena da bude lijepa. Svaki sud o smislu ljudskog života ili upitanost nad prirodom konačno počiva ne samo na deskriptivnoj istini, koliko god ona bila uzvišena ili misteriozna, nego i na fundamentalnijim vrijednosnim sudovima. Nema direktnog mosta koji spaja bilo kakvu priču o stvaranju nebeskog svoda, ili neba i zemlje, ili kitova velikih i ptica krilatih, ili priču o radostima raja i paklenim mukama, ili razdvajanju nekakvog mora ili podizanju nekakvih mrtvih, sa trajnim vrijednostima prijateljstva i porodice i značajem

milosrđa ili uzvišenošću zalaska sunca ili prikladnošću zadivljenosti pred vasionom, pa čak ni sa dužnošću poštovanja Boga Stvoritelja (Dworkin, 2013:35).

„Ne tvrdim, suprotno znanosti tradicionalnih abrahamskih religija, da nema osobnog Boga koji je stvorio nebo i zemlju i koji voli sva bića. Tvrdim jedino da postojanje takvog Boga samo po sebi ne znači ništa za istinitost bilo koje religijske vrijednosti. Ako Bog postoji, možda može da pošalje ljude u raj ili pakao. Ali ne može svojom voljom stvoriti prave odgovore na moralna pitanja ili obdariti vasionu slavom koju inače ne bi imala. Postojanje ili priroda Boga može imati značaj samo u odbrani takvih vrijednosti kao činjenica, koje neki drugačiji, nezavisni pozadinski vrijednosni sud čine primjerenim; to jest, može da posluži samo kao minorna premisa. Naravno, vjerovanje u Boga može dramatično da utječe na čovekov život. Da li će i kako će to činiti zavisi od prirode pretpostavljenog Boga i dubine odanosti tom Bogu. Jedan očigledan i banalan primjer: neko ko misli da će završiti u paklu ako razljuti Boga, vjerovatno će živjeti drugačije od nekog ko to ne misli. Ali da li je ono što ljuti Boga moralno pogrešno ne zavisi od tog Boga“ (Dworkin, 2013:25-26).

Ovdje Dworkin uvodi jedan važan konceptualni princip koji naziva „Humeovim principom“, jer ga je definirao ovaj škotski filozof iz 18. st. Prema tom principu, čovjek ne može zasnivati neki vrijednosni sud – etičku ili moralnu ili estetsku tvrdnju – samo na tome što će utvrditi neku naučnu činjenicu o tome kakav svijet jeste ili je bio ili će biti. Uvijek je potrebno nešto više: kontekstualni vrijednosni sud koji pokazuje zašto je ta naučna činjenica relevantna i zašto ima tu posljednicu.

„Da, kad god vidim da neko trpi bol ili da mu prijeti opasnost, imam moralnu odgovornost da mu, ako mogu, pomognem. Samo postojanje bola ili opasnosti izgleda da generiše, samo po sebi, moralnu dužnost. Ali ovaj utisak je pogrešan: bol i opasnost ne bi generisali moralnu dužnost ukoliko istovremeno nije tačno, kao prateća moralna istina, da ljudi imaju dužnost da ublaže ili spriječe patnju. Vrlo često, kao u ovom slučaju, ovaj prateći princip je isuviše očigledan da bi se navodio ili čak razmatrao“ (Dworkin,2013:27).

Postojanje osobnog Boga – natprirodnog, svemogućeg, sveznajućeg i milosrdnog bića – predstavlja, tvrdi Dworkin, vrlo egzotičnu vrstu znanstvene činjenice. Ali to je ipak naučna činjenica i zahtijeva odgovarajući prateći moralni princip kako bi imala ikakvog utjecaja na vrijednosne sudove. Ovo je važno zato što ti prateći vrijednosni sudovi i sami mogu da se brane – ukoliko uopće mogu da se brane – njihovim lociranjem u široj mreži vrijednosti, gdje se svaki opravdava i oslanja na ostale. Riječ je, prema argumentaciji koju Dworkin nastoji izvesti, u svakom slučaju o odbrani i situiranju religijskih vrijednosti u širem sistemu vrijednosti (Dworkin, 2013:28).

Ono što razdvaja pobožnu i bezbožnu religiju, dakle dogmatski dio pobožnih, teističkih religija, manje je važno od vjere u vrijednosti koja ih spaja. Iz navedenog razlikovanja dogmatske i vrijednosne dimenzije proizlazi moguće konstituiranje obaveze da se živi što je bolje moguće. Pri tome „što je bolje moguće“ odnosi se na život, ukupnost i svetost života i sve izazove pred kojima se nalazi.

4.0 Filozofskopravna i ustavno-pravna dimenzija: funkcionalni i substancijalni pristup

Religija zauzima značajno mjesto u ustavnim tekstovima i međunarodnopravnim dokumentima kao rezultat historijske povezanosti prava i religije (Karčić, 2011:9).⁴ Odredbe o slobodi religije, vjere i uvjerenja u takvim dokumentima svjedoče o njihovom političkom značaju, potvrđujući religiju kao životno područje koje kao niti jedno drugo zaokuplja i angažira ljudsku pažnju i emocije (Dworkin, 2013:106, 110). To dalje znači da je, u svjetlu tumačenja i primjene ustavnih odredbi i međunarodnih pravnih i političkih dokumenata, od presudne važnosti odrediti šta se podrazumijeva pod religijom. Za većinu ljudi, smatra Dworkin (2013:107) religija podrazumijeva institucionalizirane grupe (crkve i druge vjerske zajednice) čiji pripadnici obožavaju neku vrstu božanstva ili bića „(...) poput Budhe, bliskog Bogu“ (Dworkin, 2013:107). Iako je kasnijim razvojem pravo na religijsku slobodu uključilo i ateiste, ne ograničavajući se na teističke religije, za većinu ljudi, religija i danas u sebi, moglo bi se reći nužno, podrazumijeva neku

4 Rezolucija Generalne skupštine UN 217A (III) „Opća deklaracija o ljudskim pravima, „Konvencija o zaštiti ljudskih prava i temeljnih sloboda“ Vijeća Evrope: prema Dworkin (2013:166)

vrstu božanstva.⁵ Postavlja se pitanje treba li takvo razumijevanje biti određujuće za zatvaranje i sužavanje kruga onih koji imaju pravo na zaštitu svojih religijskih, odnosno, vjerskih prava i sloboda. Dworkin je uvjeren da je odgovor negativan jer je religija interpretativni pojam ili koncept koji, poput slobode, jednakosti, dostojanstva, čini samu srž političkih ideala (Dworkin, 2013:108). Na temelju njih odlučujemo šta štitimo kao ljudska i ustavna prava. U tom smislu, religiju i na njoj zasnovana prava i slobode treba definirati i razumijevati na način koji nije isključiv ili arbitraran, odnosno, koji religiji i religijskim pravima osigurava širinu i osnovu za sudjelovanje u javnom životu i prostoru moderne sekularne i dakako svjetonazorski pluralne države.

Moguće je, dakle, govoriti o funkcionalnom i substancijalnom pristupu u pokušaju definiranja religije i na njoj zasnovanih prava i sloboda. Pri tome se kod funkcionalnog pristupa religija razumije kao presudna u ukupnoj osobnosti pojedinca dok substancijalno razumijevanje naglasak stavlja na određena uvjerenja o načinu života koja zavređuju ustavnu zaštitu (Dworkin, 2013:118). Kao primjer funkcionalnog pristupa Dworkin navodi odluku Vrhovnog suda SAD-a u slučaju Daniela Andrewa Seegera kojem je priznao pravo na izuzeće od vojne obaveze u Vijetnamskom ratu, na temelju priziva savjesti iako je riječ o deklariranom ateisti (Dworkin, 2013:119). Iako se u funkcionalnom pristupu ne vide ozbiljne pukotine, Dworkin smatra kako je substancijalni pristup primjereniji u razumijevanju i primjeni ustavnih odredbi o religijskim pravima i slobodama (Dworkin, 2013:120). Svoje razumijevanje substancijalnog koncepta religijskog uvjerenja Dworkin je ponudio u raspravi o abortusu (Dworkin, 2013:121).

Iz funkcionalnog i substancijalnog pristupa razvija se teza o posebnim pravima (funkcionalno razumijevanje) i općim pravima (substancijalno razumijevanje) (Dworkin, 2013:125-128). Prihvatanjem funkcionalnog pristupa kod religijskih prava naglasak je na slobodi ili preciznije slobodi od. Međutim, to podrazumijeva i pitanje kontradikcije. Religijska prava i slobode shvaćene na taj način, u užem i funkcionalističkom smislu, zahtijevaju izuzeće od općih (zakonskih, držanih) pravila koja vrijede u sekularnoj državi za pripadnike jedne religijske grupe ili zajednice. Osim toga, postoji i pravo na

5 Fikret Karčić, naglašavajući kako je riječ o teškom zadatku, religiju definira kao „(...) obožavanje transcendentnog ili natprirodnog bića čija je egzistencija izvan i iznad područja vremenskog postojanja.“ (Karčić, 2011:9)

nediskriminaciju jedne religijske zajednice nad drugima. Dakle, već izuzeće po bilo kojoj osnovi za pripadnike jedne grupe otvara pitanje diskriminacije (Dworkin, 2013:125).

U glasovitom Pvom amandmanu Ustava SAD-a nalaze se dvije odredbe koje se posebno odnose na religiju. Prva zabranjuje vladi da se miješa, odnosno, da ometa slobodno prakticiranje vjere. Druga joj zabranjuje da ustanovljava religiju, odnosno, da bilo kojoj religiji dodjeljuje status zvanične. Riječ je o odredbama koje su, prema mnogim pravnicima u SAD-u, često u međusobnom konfliktu.⁶

Svjestan takvih kontradikcija, u ustavnopravnom smislu Dworkin se zalaže za onu interpretaciju prava na vjerske slobode koje smjeraju na etičku nezavisnost od države, odnosno, vlasti. Svjestan, naravno, da to barem u izvjesnoj mjeri odudara od historijskog konteksta nastanka i razvoja vjerskih sloboda, ali insistira, dosljedno sebi, na savremenom razumijevanju i interpretaciji koja ima na umu kontekst. To, između ostalog, znači da u uvjetima vrijednosnog pluralizma između dogmatske i etičke dimenzije vjerskih učenja, naglasak mora biti na etičkom.

Interpretacija prava na vjersku slobodu u širem smislu, kao prava na etičku nezavisnost ima/trebala bi da ima i sasvim konkretne ustavnopravne implikacije (Dworkin, 2013:138-140). Iz prava na etičku nezavisnost kao općeg prava interpretiraju se i izvode posebna prava i slobode.

Dworkin navodi primjer referendumu koji se u Švicarskoj održao 2009. godine kojim je u toj zemlji zabranjena izgradnja munara uz džamije. Jedan od zagovornika zabrane naglasio je kako, suprotno tvrdnjama mnogih, nije riječ o diskriminaciji i uskraćivanju vjerskih

6 Native American Church upotrebljava *peyote* – jednu vrste halucinogene droge u svojim obredima. Takva droga inače je zabranjena jer izraženo izaziva ovisnost. Ako se korištenje takve droge prizna samo jednom plemenu, odnosno, jednoj religijskoj zajednici, riječ je o očitoj diskriminaciji protiv drugih religijskih zajednica (poput one Aldousa Huxleya) (Dworkin, 2013:125). Osim toga, odredba prema kojoj nijedna religija ne treba da uživa status zvanične ili privilegirane znači, pored ostalog, da se niti jedna ne može izučavati u javnim školama kao istinita, odnosno, u dogmatskom pristupu. To se posebno pokazuje kao problem u kurikulumu biologije i u podučavanju o nastanku života. Viši sud poništio je naredbu uprave jedne od škola u Pennsylvaniji da iz nastave izbaci Darwinovu teoriju evolucije i zamijeni je kreacionističkom teorijom. Međutim i jedna i druga teorija suštinski se temelje na uvjerenjima, barem u mjeri u kojoj polaze od stava o (ne)postojanju Boga. Utoliko, ili su obje teorije znanstvene ili nije niti jedna (Dworkin, 2013:128).

sloboda jer islam ne zahtijeva da uz molitvene prostore budu izgrađene munare. To je ono suženo razumijevanje prava na vjersku slobodu i uopće suženo razumijevanje vjere o kojem govori Dworkin, ona dogmatska dimenzija. Ako se, s druge strane, poentira Dworkin, vjerska prava i slobode razumiju u širem horizontu etičke nezavisnosti, onda nema sumnje da je u konkretnom slučaju riječ o diskriminaciji (Dworkin, 2013:145). Suštinski se ista argumentacija izvodi i na primjeru zabrane marame (*headscarves*) u javnom prostoru i vjeronauke i molitve u javnim školama gdje se između dviju krajnosti, kao srednji model usvaja koncept „trenutka tišine“ (Dworkin, 2013:140).⁷

5.0 Zaključak

Kroz hermeneutiku prava, ne kao metodu, svakako ne samo kao metodu, nego u svom filozofskom obuhvatu susreće se s Habermasovim razumijevanjem prava u modernom, svjetonazorski pluralnom društvu. Pravo je u toj vizuri put posredovanja vrijednosnih stavova kojim se dolazi do onih pravnih i političkih, u smislu institucionalnih, rješenja koja ne podrivaju pluralni karakter društva, demokratske institucije i, najvažnije, jednakost ljudi utemeljenu u dostojanstvu svakog ljudskog bića.

Utoliko i ideja sekularnog svetog, koju Dworkin gradi u *Religion without God*, doprinosi razumijevanju i konsenzusu u savremenom društvu. Religijski svjetonazor u postsekularnom dobu sastavni je dio svjetonazorskog spektra i kao takav omogućava da se iz njega ravnopravno sudjeluje u raspravama od javnog značaja i interesa. No, kako postsekularno ne znači i antisekularno doba, to religijski narativ ne vrijedi, odnosno, ne zadobija apsolutno odobravanje i prihvaćanje. Drugim riječima, kao odgovorni sudionici javne rasprave ili života u javnom prostoru, vjerujući ljudi, smatra Habermas (2013:126) moraju u javnom diskursu vlastite argumente prevesti u javni diskurs na način u kojem će pojmovni instrumentarij biti u skladu sa svjetonazorskim mozaikom, odnosno, koji će olakšati njihovo razumijevanje i ugradnju u institucionalne odluke.

7 „Moment od silence“ sve je prihvaćenija praksa u SAD-u, usvojena nakon dugotrajne javne debate potaknute nekolicinom presuda Vrhovnog suda, koja učenicima i studentima ostavlja određene trenutke i prostor u kojem se mogu posvetiti molitvi ili meditaciji ili, naprosto, šutnji/tišini, u skladu s vlastitim uvjerenjima, željama i, konačno, raspoloženjem (Dworkin, 2013, 140).

Dworkin kao da taj zadatak ispunjava koračajući u suprotnom smjeru, u nastojanju da sekularnu argumentaciju brani religijskim pojmovima. Riječ je o odgovornom pristupu i razumijevanju složenosti savremenog društva, u kojem se, kako to Dworkin eksplicitno izražava, razlike prenaplašavaju (Dworkin, 2013:2).

Kao osnova za zaključnu misao poslužiti će poznata anegdota, koja je očito znatno utjecala na njegov ukupni odnos i razumijevanje fenomena prava.

Nakon studija započeo je 1957. pravnu službu u uredu poznatoga američkog sudca prizivnoga suda u New Yorku i filozofa prava imenom Billings Learned Hand (1872-1961), koji ga je kasnije nazvao svojim najboljim pravnim službenikom. Hand je bio učenik glasovitoga sudca Vrhovnoga suda i zastupnika pravnoga realizma Olivera Wendella Holmesa (1841-1935). Na početku svoje knjige „Pravda u togama“ (*Justice in Robes*) Dworkin je ispričavao zanimljivu anekdotu u vezi s tom dvojicom slavnih pravnika. „Mladoga Handa povezo je jednom zgodom u svojem autu Holmes koji je u to doba već bio sudac Vrhovnoga suda. Kada je stigao na odredište, Hand je doviknuo za odlazećim autom: ‘Dijelite pravdu, sudče Holmes!’ Na njegovo zaprepaštenje auto se vratio, a iz otvorena prozora Holmes je uzvratio riječima: ‘To nije moj posao.’“

Cijeli svoj život Dworkin je proveo tvrdeći i dokazujući suprotno. Dworkinova filozofija prava i njegovi stavovi o, najšire postavljeno, svjetonazorskom pluralizmu plodno su tlo za razgovor kao jedini način za smanjenje jaza među svjetonazorskim taborima. Kada izražava duboko uvjerenje da svi ljudi dijele temeljne religiozne impulse i poziva i vjernike i ateiste da nadiđu dogmatske razlike okrećući se moralno-etičkom horizontu odgovornosti za život, kao da govori s Jürgenom Habermasom ili Hansom Küngom.⁸

U suglasju s navedenim misliocima, među ostalima, Dworkinovo djelo dio je napora koje je, kako nažalost svakodnevno svjedočimo⁹, nemoguće precijeniti i prenaplasiti.

8 „No upravo je zadatak (...) uzdići ono zajedničko što postoji u opću svijest te neprestano ustrajati na tome da religije u budućnosti jače naglašavaju ono zajedničko nego ono što ih razdvaja. A u etosu su svjetske religije međusobno bliže nego u „dogmi“. Küng, Hans (2003:19)

9 Rad je nastao neposredno nakon terorističkog napada na Novom Zelandu, u kojem na najbrutalniji način, svirepo ubijeno i ranjeno više desetaka ljudi, muslimana, među kojima su bili starci, žene i djeca. Napad je bio motiviran vjerskom mržnjom i netrpeljivošću, a napadač je inspiraciju nalazio i u nedjelima ratnih zločinaca poput Ratka Mladića.

Literatura:

Barišić, Pavo (2013.): Ronald Myles Dworkin (1931-2013), *Filozofska istraživanja* God. 33, br. 2:343-350

Dajović, Goran (2015): Priroda pravne teorije Ronalda Dworkina, u: Đorđević, Biljana, Zdravković, Miloš (ur.) (2015): *Nasleđe političke i pravne filozofije Ronalda Dworkina*, Srpsko udruženje za pravnu i socijalnu filozofiju, Fakultet političkih nauka, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd

Dworkin, Ronald (1993): *Lifes Dominion*, Alfred A. Knopf, New York

Dworkin, Ronald (2003): *Carstvo prava*, Filip Višnjić, Beograd

Dworkin, Ronald (2011): *Justice for Hedgehogs*, Harvard University Press

Dworkin, Ronald (2013): *Religion Without God*, Harvard University Press

Đorđević, Biljana, Zdravković, Miloš (ur.) (2015): *Nasleđe političke i pravne filozofije Ronalda Dworkina*, Srpsko udruženje za pravnu i socijalnu filozofiju, Fakultet političkih nauka, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd

Franeta, Duška (2015): Dworkinova teorija tumačenja, u: Đorđević, Biljana, Zdravković, Miloš (ur.) (2015): *Nasleđe političke i pravne filozofije Ronalda Dworkina*, Srpsko udruženje za pravnu i socijalnu filozofiju, Fakultet političkih nauka, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd

Golubić, Janja, Burazin, Luka (2016): Interpretacijska teorija prava Ronalda Dworkina – osnovne postavke, *Pravnik*, 49, 1:23-39

Habermas, Jürgen (2009): *Između naturalizma i religije – filozofski članci*, Tugra, Sarajevo

Hodžić, Dželaludin (2019): Razumijevanje prava i bioetike prema filozofiji prava Ronalda, *Društvene i humanističke studije*, God. 4, 2:331-348

Karčić, Fikret (2011): *Religija i pravo: kratak uvod*, Connectum, Sarajevo

Küng, Hans (2003): *Projekt svjetski etos*, Miob, Velika Gorica

Spaeman, Robert (2008): *Osnovni moralni pojmovi*, Svjetlo riječi, Sarajevo - Zagreb

Svetlič, Rok (2004): (Post)modernost Dworkinove filozofije prava, *Filozofska istraživanja*, God. 24, 2:497-414

Dželaludin HODŽIĆ

Zdravković, Miloš (2015): Teorijska nesaglasnot o pravu, u: Đorđević, Biljana, Zdravković, Miloš (ur.) (2015): *Nasleđe političke i pravne filozofije Ronalda Dworkina*, Srpsko udruženje za pravnu i socijalnu filozofiju, Fakultet političkih nauka, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd